

ƏSƏRLƏRİ

■ *Məlum olduğu kimi, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqını təmsil edən Milli Şura müsəlman Şərqində ilk dəfə olaraq respublika formasında dövlət müstəqilliyini elan etdi. Zaman etibarilə bu tarixi hadisədən nə qədər çox uzaqlaşırıqsa, onun təkcə xalqımız və müsəlman Şərqi deyil, bütün dünya üçün böyük əhəmiyyət daşıdığı daha aydın şəkildə özünü göstərir, AXC irsinə təkrarən müraciət olunur və bir sıra suallara cavabları yenidən oxumaq və ibrət almaq lazım gəlir: Cümhuriyyətin yaradılmasına aparan tarixi yol necə olub? Cümhuriyyət necə elan edilib? Buna hansı daxili və beynəlxalq amillər təsir edib? Azərbaycan hökumətinin ölkə daxilində həyata keçirdiyi tədbirlərin əhəmiyyəti nədən ibarət olub? Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətinin xarici siyasəti necə olub? Dövlət müstəqilliyinə necə son qoyulub? Cümhuriyyət dövrü tariximizdən nələri öyrənməli və hansı ibrət dərsləri almalıyıq?*

Heç kəsə sirr deyil ki, sovet döv­ründə Azərbaycan tarixinin yazılma­yan və danışılmayan, üstündən sü­kutla keçilən, yazılanda və danışılan­da isə kobudcasına təhrif edilən sə­hifələrdən biri 1918-1920-ci illər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti döv­rü olub. Bu tarixə dair arxiv sənədlə­ri daim “məxfi”, “tam məxfi” qriflə­ri altında saxlanılığundan tədqiqat­çılar tarixi həqiqətlərin heç də hamı­sını bilməyiblər, bilənlər isə ideolo­giyanın təsiri altında onu məqsədli şəkildə düşünərək və təhrif edərək yazıblar. Lakin Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra yaranmış yeni şəraitdə “tam məxfi”, “məxfi” arxiv fondları açıldıqda ta­mamilə başqa bir mənzərə üzə çıxdı. Cümhuriyyət tarixinə yeni baxış meydana gəldi.

Tarixi hadisə və proseslərin təhli­li göstərir ki, 28 May tarixində AXC-nin elan edilməsi göydəndüş­mə olmadı. Məlumdur ki, çarizm Azərbaycanın şimalını işğal edənə qədərki müəyyən dövrdə Azərby­can xalqının zəngin dövlətçilik ənə­nələri mövcud idi. Lakin 1828-ci il­də Azərbaycanın şimalı çar Rusiyası tərəfindən xanlıqlar formasında işğal edildikdən sonra tamamilə yeni bir şərait yarandı. Azərbaycanın ərazisi və xalqı iki yerə bölüşdürüldü. Azər­baycan xalqı işğalla barışmadı. İşğala qarşı müqavimət hərəkatı, üsyanlar baş verdi. Amansızlıqla yatırılan üs­yanlardan sonra müstəqillik şüuru­nun, onun daşıyıcılarının sistemli şəkildə məhvinə başlandı. İşğaldan na­razı olaraq ona qarşı çıxan şəxsləri amansız Sibir sürgünləri və həbsxa­nalar gözləyirdi. Çarizm orqanları hakimiyyət əleyhinə olan ən xırda təzahürləri amansızlıqla məhv edir­di. Qeyd etmək lazımdır ki, rəsmi məlumatlara görə, cümhuriyyət elan edilənədək Sibir sürgünlərində təqri­bən 5 min nəfər azərbaycanlı var idi.

Özünün ümumi strateji mənafele­ri­ni yerinə yetirmək üçün çarizm Azərbaycanı idarəçilik işlərinin aparılmasına kömək edən yerli eti­barlı şəxslərdən ibarət məmurların yaradılmasında maraqlı idi. Bütün bunlar çarizmin müstəmləkəçilik və ruslaşdırma siyasətinə xidmət edirdi. Azərbaycanda müasir məktəblər və mədəni-iaşiq müəssisələri yaradıldı. Ana dilində ilk qəzet buraxıldı. İlk milli teatr yaradıldı. Hansı motiv­lərdən asılı olmasına baxmayaraq, təhsil və mədəniyyət sahəsində yer­idilən siyasət Azərbaycan xalqının maariflənməsinə, dövrünün elm və mədəniyyət nailiyyətlərindən xəbər tutmasına imkan verirdi. Maarifçilik xalqda milli hissələrin oyanmasında, milli şüurun inkişafında və nəhayət, milli hərəkatın yaranmasında mü­hüm rol oynadı. Azərbaycan xalqının millətləşmə prosesini sürətli keçmə­sinə də bu amilin təsiri oldu. İmperiya ərazisində gedən proseslər, heç şüb­həsiz, Azərbaycana da təsirizs ötüş­mədi. Rusiya tərkibində olan Şimali Azərbaycanda xalqımızın ümmətçi­likdən millətçiliyə keçməsi Cənubi Azərbaycana nisbətən daha sürətli oldu. Azərbaycan Rusiya vasitəsi­lə Avropaya daha çox yaxınlaşdı. Ab­basqulu Ağa Bakıxanov, Mirzə Fətə­li Axundov, Həsən bəy Zərdabi kimi ziyalırlar xalqın maariflənməsində əvəzsiz xidmət göstərdilər. Çarizm dövründə yaradılmış müxtəlif ictimai təşkilatlar, xeyriyyə cəmiyyətləri xalqın problemlərinin həllinə yardım edilməsində, humanitar əsasda bir­ləşməsində müəyyən rol oynayırdı.

1905-1907-ci illər inqilabı və on­dan sonra baş verən proseslər Azər­baycana da yeniliklər gətirdi. Bu dövrdə bütün dünyada gedən ictimai-siyasi hərəkatda əsasən iki bö­yük cərəyan - milli-azadlıq hərəkatı, millətçilik və sosial-demokratiya mövcud idi. Həmin məqsədlərə uy­ğun olaraq ictimai və siyasi təşkilat­lar yaradıldı. Milli-azadlıq hərəkatı son nəticədə imperiyaların dağılma

ƏSƏRLƏRİ

■ *Məlum olduğu kimi, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqını təmsil edən Milli Şura müsəlman Şərqində ilk dəfə olaraq respublika formasında dövlət müstəqilliyini elan etdi. Zaman etibarilə bu tarixi hadisədən nə qədər çox uzaqlaşırıqsa, onun təkcə xalqımız və müsəlman Şərqi deyil, bütün dünya üçün böyük əhəmiyyət daşıdığı daha aydın şəkildə özünü göstərir, AXC irsinə təkrarən müraciət olunur və bir sıra suallara cavabları yenidən oxumaq və ibrət almaq lazım gəlir: Cümhuriyyətin yaradılmasına aparan tarixi yol necə olub? Cümhuriyyət necə elan edilib? Buna hansı daxili və beynəlxalq amillər təsir edib? Azərbaycan hökumətinin ölkə daxilində həyata keçirdiyi tədbirlərin əhəmiyyəti nədən ibarət olub? Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətinin xarici siyasəti necə olub? Dövlət müstəqilliyinə necə son qoyulub? Cümhuriyyət dövrü tariximizdən nələri öyrənməli və hansı ibrət dərsləri almalıyıq?*

Müsəlman Şərqində ilk demokratik respublika

■ *Məlum olduğu kimi, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqını təmsil edən Milli Şura müsəlman Şərqində ilk dəfə olaraq respublika formasında dövlət müstəqilliyini elan etdi. Zaman etibarilə bu tarixi hadisədən nə qədər çox uzaqlaşırıqsa, onun təkcə xalqımız və müsəlman Şərqi deyil, bütün dünya üçün böyük əhəmiyyət daşıdığı daha aydın şəkildə özünü göstərir, AXC irsinə təkrarən müraciət olunur və bir sıra suallara cavabları yenidən oxumaq və ibrət almaq lazım gəlir: Cümhuriyyətin yaradılmasına aparan tarixi yol necə olub? Cümhuriyyət necə elan edilib? Buna hansı daxili və beynəlxalq amillər təsir edib? Azərbaycan hökumətinin ölkə daxilində həyata keçirdiyi tədbirlərin əhəmiyyəti nədən ibarət olub? Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətinin xarici siyasəti necə olub? Dövlət müstəqilliyinə necə son qoyulub? Cümhuriyyət dövrü tariximizdən nələri öyrənməli və hansı ibrət dərsləri almalıyıq?*

Musa QASIMLI,
Milli Məclisin deputatı,
tarix elmləri doktoru, professor

— *ƏSƏRLƏRİ*

■ *Məlum olduğu kimi, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqını təmsil edən Milli Şura müsəlman Şərqində ilk dəfə olaraq respublika formasında dövlət müstəqilliyini elan etdi. Zaman etibarilə bu tarixi hadisədən nə qədər çox uzaqlaşırıqsa, onun təkcə xalqımız və müsəlman Şərqi deyil, bütün dünya üçün böyük əhəmiyyət daşıdığı daha aydın şəkildə özünü göstərir, AXC irsinə təkrarən müraciət olunur və bir sıra suallara cavabları yenidən oxumaq və ibrət almaq lazım gəlir: Cümhuriyyətin yaradılmasına aparan tarixi yol necə olub? Cümhuriyyət necə elan edilib? Buna hansı daxili və beynəlxalq amillər təsir edib? Azərbaycan hökumətinin ölkə daxilində həyata keçirdiyi tədbirlərin əhəmiyyəti nədən ibarət olub? Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətinin xarici siyasəti necə olub? Dövlət müstəqilliyinə necə son qoyulub? Cümhuriyyət dövrü tariximizdən nələri öyrənməli və hansı ibrət dərsləri almalıyıq?*

Müxtəlif cərəyanları təmsil edən partiyaların mövcudluğu Azərbaycan siyasi tarixinin zənginliyini və çoxtə­rəfliliyini göstərir. Çarizm Azərbaycanda pantürkçü­lə­ri və panislamçıları, müstəqillik tə­rəfdarlarını amansızlıqla təqib edirdi. Birinci dünya müharibəsi və ya o zaman deyildiyi kimi, Böyük müharibə xalqları özlərinə mühafizə etmək və gələcək həyatlarını necə qurmaq bar­ədə düşünməyə vadar edirdi. İmpe­riyaların və müstəmləkə zülmü altun­da inləyən xalqların həyatlarının da­ha əvvəlki kimi olmayacağı artıq müharibənin əvvəllərindən aydın idi. Heç əhəb deyil ki, müharibənin sonlarında yaranmış gərgin şəraitdə Azərbaycanın istiqlalı məsələsində çox az saylı azərbaycanlı ziyalırlar Əli bəy Hüseynzadə, Əhmədbəy Ağaoğlu, Məhəmmədəmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov və başqaları müstəsna rol oynadılar. On­lar xalqın taleyi ilə bağlı məsələlərdə məsuliyyəti üzərlərinə götürdü­lər. Azərbaycanın gələcəyini düşün­mənin ziyalıları müxtəlif yollar aramağa başladılar. Onlar daxili amillərlə yana­şı, xarici amilə də ümid edirdilər. Xarici amil isə Osmanlı dövləti idi. İstanbul dünyə türklüyünün və İslamın mərkəzi olduğundan azərbay­canlılar da Osmanlıya niçat gözü ki­mi baxırdılar. Bu dövrdə azərbaycan­lı ziyalıların bir qismi öz ümidlərini türk və müsəlman dünyasının mərkə­zi olan Osmanlı Türkiyəsinə bağla­yırdı. Belə mövqe müharibə aparan Osmanlının da strateji niyyətlərinə tam uyğun gəlirdi. Bu məqsəddə bir neçə azərbaycanlı hətta Ərzuruma gedərək Ənvər Paşa ilə görüşmüşdü. Onlar azərbaycanlıların çarizmin zül­mündən xilas olmalarına kömək gös­tərməsinə xahiş etmişdilər. Eyni zaman­da, Osmanlı hökuməti də Qafqaz və Mərkəzi Asiya istiqamətində hərə­kət etmək üçün bir etibarlı müttəfiqə, sosial dayaqa ehtiyac duyurdu. Bu zaman maraqlar üst-üstə düşürdü.

1917-ci ilin fevralında Rusiyada çarizm devrildi. Müvəqqəti hökumət quruldu. Oktyabr ayında isə bolşevik­lərin hakimiyyətə gəlməsi tama­mılı yeni bir şərait yaradıdı. Noyabr ayının əvvəllərində Bakıda bolşevik­lər hakimiyyəti ələ aldılar. Bundan bir neçə gün sonra Antanta ölkələri­nin yardımı ilə Tiflisdə Transqafqaz Komissarlığı yaradıldı. Rusiyada bolşevik hökuməti müharibədən çıx­dığı elan etdi. Almaniya bloku ölkə­ləri ilə barışıq imzaladı. Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisini seçilən deputatlar mərkəz­də fəaliyyətə başlaya bildmədiklərin­dən və bu orqan bolşeviklər tərəfin­dən qovulduqdan sonra onlar 1918-ci il fevralın 23-də Tiflisdə

ƏSƏRLƏRİ

■ *Məlum olduğu kimi, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqını təmsil edən Milli Şura müsəlman Şərqində ilk dəfə olaraq respublika formasında dövlət müstəqilliyini elan etdi. Zaman etibarilə bu tarixi hadisədən nə qədər çox uzaqlaşırıqsa, onun təkcə xalqımız və müsəlman Şərqi deyil, bütün dünya üçün böyük əhəmiyyət daşıdığı daha aydın şəkildə özünü göstərir, AXC irsinə təkrarən müraciət olunur və bir sıra suallara cavabları yenidən oxumaq və ibrət almaq lazım gəlir: Cümhuriyyətin yaradılmasına aparan tarixi yol necə olub? Cümhuriyyət necə elan edilib? Buna hansı daxili və beynəlxalq amillər təsir edib? Azərbaycan hökumətinin ölkə daxilində həyata keçirdiyi tədbirlərin əhəmiyyəti nədən ibarət olub? Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətinin xarici siyasəti necə olub? Dövlət müstəqilliyinə necə son qoyulub? Cümhuriyyət dövrü tariximizdən nələri öyrənməli və hansı ibrət dərsləri almalıyıq?*

Transqafqaz Seymini (parlamenti) yaratdılar. Bu parlamentdə Azərby­can fraksiyası 44 nəfərdən ibarət idi. Həmin il aprelin 22-də Seym Cənubi Qafqazın müstəqilliyini elan edərək Zaqaqaziya Demokratik Federativ Respublikasını yaradıdı. Osmanlı dövləti Cənubi Qafqaz istiqamətində əlverişli imkan qazandı. Azərbaycan uğrunda böyük dövlətlə­rin mübarizəsi kəskinləşdi. Rus Qaf-

Müsəlman Şərqində ilk demokratik respublika

■ *Məlum olduğu kimi, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqını təmsil edən Milli Şura müsəlman Şərqində ilk dəfə olaraq respublika formasında dövlət müstəqilliyini elan etdi. Zaman etibarilə bu tarixi hadisədən nə qədər çox uzaqlaşırıqsa, onun təkcə xalqımız və müsəlman Şərqi deyil, bütün dünya üçün böyük əhəmiyyət daşıdığı daha aydın şəkildə özünü göstərir, AXC irsinə təkrarən müraciət olunur və bir sıra suallara cavabları yenidən oxumaq və ibrət almaq lazım gəlir: Cümhuriyyətin yaradılmasına aparan tarixi yol necə olub? Cümhuriyyət necə elan edilib? Buna hansı daxili və beynəlxalq amillər təsir edib? Azərbaycan hökumətinin ölkə daxilində həyata keçirdiyi tədbirlərin əhəmiyyəti nədən ibarət olub? Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətinin xarici siyasəti necə olub? Dövlət müstəqilliyinə necə son qoyulub? Cümhuriyyət dövrü tariximizdən nələri öyrənməli və hansı ibrət dərsləri almalıyıq?*

can parlamentli respublika idi. Cümhuriyyətin elan edilməsi ilə Azərbaycan xalqı XX əsrdə ilk dəfə olaraq dövlət millətinə çevrildi. Əgər Azərbaycanın şimal əraziləri Rusiya tərəfindən xanlıqlar forma­sına işğal edilib imperiyaların tərkibi­nə qatılmışdısa, 1918-ci ildə onun tərkibindən vahid, müstəqil dövlət kimi çıxdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi Cənub-Şərqi Zaqaqaziyanı əhatə edirdi. Sonralar Paris Sülh Konfransına Azərbaycan nümayəndə heyətinin təqdim etdiyi memorandumda AXC-nin ərazisi aşağıdakı ki­mi göstərilirdi: Bakı quberniyası (Ba­kı dairəsi ilə birlikdə Bakı qəzası, Ca­vad qəzası, Göyçay qəzası, Şamaxı qəzası, Ərəş qəzası, Şuşa qəzası, Qar­yagın (Cəbrayıl) qəzası, Zəngəzur qə­zası, Qazax qəzası (bu ərazimin üçdə birini təşkil edən dağlıq hissəsi Ermə­nistana Azərbaycan arasında mübahis­li idi); İrəvan quberniyası (Naxçı­van qəzası, Şəhur-Dərələyəz qəzası, Sürməli qəzası, Yeni Bəyazid qəzası, Ecmədzin və Aleksandropol qəzala­rının bir hissəsi); Tiflis quberniyası Borçalı qəzası, Tiflis və Siqnaç qəza­larının bir hissəsi); Zaqatala mahalı; Dağıstan vilayəti (Kürə və Samur na­hiyələrini əhatə edən ərazisinin bir hissəsi, habelə Dərbənd şəhəri və onun ətrafı da daxil olmaqla Qaytaç – Tabasaran qəzasının bir hissəsi). Eyni zamanda, AXC Tiflis quberniyasın­dakı Axalsix qəzasının Batum, xüsusən Kars əyalətlərini də öz ərazisinə də­xil etməyə xüsusi önəm verirdi. Cüm­huriyyətin ərazisi 113,9 min kvadrat­kilometr idi. Bunun 97,3 min kvadrat­kilometri mübahissiz, 16,6 min kvadratkilometri mübahisəli idi.

Bu dövrdə bütün Cənubi Qafqazda 8 milyon 81 min 668 nəfər əhali yaşa­yırdı. Onun 4 milyon 617 min 671 nə­fəri Azərbaycanda idi. Azərbaycan əhalisinin 75,4 faizini və ya 3 milyon 481 min 889 nəfərinin azərbaycanlılar təşkil edirdi. Digərləri müxtəlif dövrlərdə çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində Azərbaycana yerləşdiril­ən gəlmələr idi. Cümhuriyyət elan edildikdən dər­hal sonra milli hökumət yaradıldı. Nazirliklər quruldu. Azərbaycanda icraedici hakimiyyəti hökumət həya­ta keçirirdi. İlk Baş nazir Fətəli xan Xoyski oldu. Hökumətdə birinci, ikinci və üçüncü kabinetə Fətəli xan Xoyski, dördüncü və beşinci kabine­lərə Nəsim bəy Usubbəyli başçılıq et­di. Hökumət Tiflisdən müvəqqəti paytaxt olan Gəncəyə köçdü. Başlıca məqsəd ölkənin paytaxtı olan Bakı şəhərinə yadellilərdən azad etmək idi. Azərbaycan Ordusu quruldu. Türk hərbcilərindən və azərbaycan­lılardan ibarət Qafqaz İslam Ordusu sentyabrın 15-də Bakını azad etdi. Azərbaycan hökuməti azərbaycanlı­ların tarixi, siyasi, mədəni, iqtisadi, mənəvi, təbii paytaxtına köçdü.

ƏSƏRLƏRİ

■ *Məlum olduğu kimi, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqını təmsil edən Milli Şura müsəlman Şərqində ilk dəfə olaraq respublika formasında dövlət müstəqilliyini elan etdi. Zaman etibarilə bu tarixi hadisədən nə qədər çox uzaqlaşırıqsa, onun təkcə xalqımız və müsəlman Şərqi deyil, bütün dünya üçün böyük əhəmiyyət daşıdığı daha aydın şəkildə özünü göstərir, AXC irsinə təkrarən müraciət olunur və bir sıra suallara cavabları yenidən oxumaq və ibrət almaq lazım gəlir: Cümhuriyyətin yaradılmasına aparan tarixi yol necə olub? Cümhuriyyət necə elan edilib? Buna hansı daxili və beynəlxalq amillər təsir edib? Azərbaycan hökumətinin ölkə daxilində həyata keçirdiyi tədbirlərin əhəmiyyəti nədən ibarət olub? Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətinin xarici siyasəti necə olub? Dövlət müstəqilliyinə necə son qoyulub? Cümhuriyyət dövrü tariximizdən nələri öyrənməli və hansı ibrət dərsləri almalıyıq?*

■ *Məlum olduğu kimi, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqını təmsil edən Milli Şura müsəlman Şərqində ilk dəfə olaraq respublika formasında dövlət müstəqilliyini elan etdi. Zaman etibarilə bu tarixi hadisədən nə qədər çox uzaqlaşırıqsa, onun təkcə xalqımız və müsəlman Şərqi deyil, bütün dünya üçün böyük əhəmiyyət daşıdığı daha aydın şəkildə özünü göstərir, AXC irsinə təkrarən müraciət olunur və bir sıra suallara cavabları yenidən oxumaq və ibrət almaq lazım gəlir: Cümhuriyyətin yaradılmasına aparan tarixi yol necə olub? Cümhuriyyət necə elan edilib? Buna hansı daxili və beynəlxalq amillər təsir edib? Azərbaycan hökumətinin ölkə daxilində həyata keçirdiyi tədbirlərin əhəmiyyəti nədən ibarət olub? Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətinin xarici siyasəti necə olub? Dövlət müstəqilliyinə necə son qoyulub? Cümhuriyyət dövrü tariximizdən nələri öyrənməli və hansı ibrət dərsləri almalıyıq?*

Osmanlı dövlətinin müharibədən çıxması yeni bir şərait yaratdı. Mondros barışığından sonra noyabrın 17-də Bakıya müttəfiqlər adından general Tomson başda olmaqla Bö­yük Britaniya qoşunları gəldi. Azər­baycanın siyasi həyatında yeni bir dövrə qədəm qoyuldu. Gəncədə öz fəaliyyətini dayandırmış Milli Şura noyabr ayında Bakıda fəaliyyətə başladı. Milli Şura Azərbaycan parla­mentini 120 nəfərdən ibarət forma­laşdırmağı qərara aldı. Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında qanun 1918-ci il noyabrın 19-da qə­bul edildi. Parlamentin tərkibinə əhalinin sayına uyğun olaraq 80 nəfər Azərbaycanlı və digər xalqların nümayəndələri daxil edilməli idi. Parlament 1918-ci il dekabrın 7-də Tağıyevin qız məktəbində (indiki Əl­yazmalar İnstitutunun binasında) Azərbaycan parlamenti açıldı. Parla­mentdə 11 fraksiya fəaliyyət göstə­ririrdi. Yerlər aşağıdakı kimi bölüşdürülmüşdü: türk-müsəlman əhali-80; ermənilər-21; ruslar-10; almanlar-1; yəhudilər-1; gürcülər-1; polyaklar-1; Bakı Həmkarlar İttifaqı-3; Bakı Neft Sənayeçiləri Şurası və Ticarət-Səna­yə İttifaqı-2. Lakin Azərbaycanın müstəqilliyini istəməyən ermənilər və başqaları parlamentin işində işti­rak etmədilər. Parlamentin sonuncu iclası 1920-ci il aprelin 27-də keçiril­di. Ümumiyyətlə, parlamentin 155 iclası keçirildi. Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarıldı. Onlardan 230-u qəbul edil­di. Parlamentin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov, müavinləri Həsən bəy Ağayev və Məmmədyusif Cəfərov idi. Azərbaycan parlamenti milli to­lərantlıq baxımından hətta Qərb ölkə­ləri üçün bir model idi. Dini baxı­mı­dan da bütün digər dövlətlərə nü­munə rolunu oynayırdı.

Osmanlı dövlətinin müharibədən çıxması yeni bir şərait yaratdı. Mondros barışığından sonra noyabrın 17-də Bakıya müttəfiqlər adından general Tomson başda olmaqla Bö­yük Britaniya qoşunları gəldi. Azər­baycanın siyasi həyatında yeni bir dövrə qədəm qoyuldu. Gəncədə öz fəaliyyətini dayandırmış Milli Şura noyabr ayında Bakıda fəaliyyətə başladı. Milli Şura Azərbaycan parla­mentini 120 nəfərdən ibarət forma­laşdırmağı qərara aldı. Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında qanun 1918-ci il noyabrın 19-da qə­bul edildi. Parlamentin tərkibinə əhalinin sayına uyğun olaraq 80 nəfər Azərbaycanlı və digər xalqların nümayəndələri daxil edilməli idi. Parlament 1918-ci il dekabrın 7-də Tağıyevin qız məktəbində (indiki Əl­yazmalar İnstitutunun binasında) Azərbaycan parlamenti açıldı. Parla­mentdə 11 fraksiya fəaliyyət göstə­ririrdi. Yerlər aşağıdakı kimi bölüşdürülmüşdü: türk-müsəlman əhali-80; ermənilər-21; ruslar-10; almanlar-1; yəhudilər-1; gürcülər-1; polyaklar-1; Bakı Həmkarlar İttifaqı-3; Bakı Neft Sənayeçiləri Şurası və Ticarət-Səna­yə İttifaqı-2. Lakin Azərbaycanın müstəqilliyini istəməyən ermənilər və başqaları parlamentin işində işti­rak etmədilər. Parlamentin sonuncu iclası 1920-ci il aprelin 27-də keçiril­di. Ümumiyyətlə, parlamentin 155 iclası keçirildi. Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarıldı. Onlardan 230-u qəbul edil­di. Parlamentin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov, müavinləri Həsən bəy Ağayev və Məmmədyusif Cəfərov idi. Azərbaycan parlamenti milli to­lərantlıq baxımından hətta Qərb ölkə­ləri üçün bir model idi. Dini baxı­mı­dan da bütün digər dövlətlərə nü­munə rolunu oynayırdı.

Dövlət atributları — himn və bay­raq qəbul edildi. Xüsusi xidmət or­qanları yaradıldı. Sərhəd və gömrük xidməti quruldu. Ordu yaradıldı. Türk dili (Azərbaycan dili) dövlət di­li elan edildi. İbtidai və orta məktəb­lərdə işlərin ana dilində aparılması haqqında qanun qəbul edildi. Bakı Dövlət Universiteti yaradıldı. Təhsil və xalq maarifi, səhiyyə sahəsində tədbirlər həyata keçirildi. Ölkənin hər yerində müxtəlif səviyyəli mək­teblər açıldı. Dərsliklər hazırlanma­ğa başladı. Xaricdən müəllimlər də­vət edildi. Mədəniyyətə xüsusi diq­qət yetirildi. Teatrlar, kitabxanalar yaradıldı. Ana dilində mətbuat or­qanları quruldu. Milli kadrların ha­zırlanmasına xüsusi diqqət yetirildi. 100 nəfər azərbaycanlı gəncin xarici ölkələrdə oxumağa göndərilməsi bar­ədə qərar qəbul edildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin xarici siyasətinin əsas məqsədi yeni yaradılmış dövləti ta­nıtmaq idi. Buna görə də yeni hökü­mət yarandığı vaxtdan etibarən fəal xarici siyasət yeritməyə başladı. İlk növbədə Avropanın bir sıra ölkələri­nə yeni bir dövlətin yaradılması ba­

ƏSƏRLƏRİ

■ *Məlum olduğu kimi, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqını təmsil edən Milli Şura müsəlman Şərqində ilk dəfə olaraq respublika formasında dövlət müstəqilliyini elan etdi. Zaman etibarilə bu tarixi hadisədən nə qədər çox uzaqlaşırıqsa, onun təkcə xalqımız və müsəlman Şərqi deyil, bütün dünya üçün böyük əhəmiyyət daşıdığı daha aydın şəkildə özünü göstərir, AXC irsinə təkrarən müraciət olunur və bir sıra suallara cavabları yenidən oxumaq və ibrət almaq lazım gəlir: Cümhuriyyətin yaradılmasına aparan tarixi yol necə olub? Cümhuriyyət necə elan edilib? Buna hansı daxili və beynəlxalq amillər təsir edib? Azərbaycan hökumətinin ölkə daxilində həyata keçirdiyi tədbirlərin əhəmiyyəti nədən ibarət olub? Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətinin xarici siyasəti necə olub? Dövlət müstəqilliyinə necə son qoyulub? Cümhuriyyət dövrü tariximizdən nələri öyrənməli və hansı ibrət dərsləri almalıyıq?*

Antanta ölkələrinə qarşı mübarizəsi nəticəsində müttəfiqə çevrilmələri re­gionda geosiyasi vəziyyəti dəyişirdi. Bu işğalda Bakı nefti amili, strateji ma­raqlar mühüm rol oynadı. Rusiya bir neçə il əvvəl Bakını itirməklə böyük dövlət statusunu da itirmişdi. Bu möv­qeyi bərpa etməkdən ötrü Rusiya yenidən Azərbaycanı işğal etdi. Cümhuriyyətin yaradılması və fə­aliyyəti əhəmiyyətinə görə Azərby­can sərhədlərini əsaraq daha geniş bir anlam daşıyırdı. Müsəlman dün­yasına respublika məfhumunu və məfkurəsini Azərbaycan xalqı gətir­di. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün müsəlman Şərqinin dan ulduzu oldu. Bu gün Şərqdə müstəmləkəçi­liyn və müstəmləkə zülmü altında inləyən xalqlarının olmaması eyni zamanda AXC-nin təsiridir. Azər­baycan xalqı müstəmləkə zülmü al­tı­nda inləyən xalqlara xilas yolunu göstərdi. Onların öyrəyində ümid çax­ğı yarırdı. Heç əhəb deyil ki, AXC yaradıldıqdan sonra Sibir sürgünündə

ƏSƏRLƏRİ

Antanta ölkələrinə qarşı mübarizəsi nəticəsində müttəfiqə çevrilmələri re­gionda geosiyasi vəziyyəti dəyişirdi. Bu işğalda Bakı nefti amili, strateji ma­raqlar mühüm rol oynadı. Rusiya bir neçə il əvvəl Bakını itirməklə böyük dövlət statusunu da itirmişdi. Bu möv­qeyi bərpa etməkdən ötrü Rusiya yenidən Azərbaycanı işğal etdi.

Cümhuriyyətin yaradılması və fə­aliyyəti əhəmiyyətinə görə Azərby­can sərhədlərini əsaraq daha geniş bir anlam daşıyırdı. Müsəlman dün­yasına respublika məfhumunu və məfkurəsini Azərbaycan xalqı gətir­di. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün müsəlman Şərqinin dan ulduzu oldu. Bu gün Şərqdə müstəmləkəçi­liyn və müstəmləkə zülmü altında inləyən xalqlarının olmaması eyni zamanda AXC-nin təsiridir. Azər­baycan xalqı müstəmləkə zülmü al­tı­nda inləyən xalqlara xilas yolunu göstərdi. Onların öyrəyində ümid çax­ğı yarırdı. Heç əhəb deyil ki, AXC yaradıldıqdan sonra Sibir sürgünündə

Müsəlman Şərqində ilk demokratik respublika

■ *Məlum olduğu kimi, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqını təmsil edən Milli Şura müsəlman Şərqində ilk dəfə olaraq respublika formasında dövlət müstəqilliyini elan etdi. Zaman etibarilə bu tarixi hadisədən nə qədər çox uzaqlaşırıqsa, onun təkcə xalqımız və müsəlman Şərqi deyil, bütün dünya üçün böyük əhəmiyyət daşıdığı daha aydın şəkildə özünü göstərir, AXC irsinə təkrarən müraciət olunur və bir sıra suallara cavabları yenidən oxumaq və ibrət almaq lazım gəlir: Cümhuriyyətin yaradılmasına aparan tarixi yol necə olub? Cümhuriyyət necə elan edilib? Buna hansı daxili və beynəlxalq amillər təsir edib? Azərbaycan hökumətinin ölkə daxilində həyata keçirdiyi tədbirlərin əhəmiyyəti nədən ibarət olub? Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətinin xarici siyasəti necə olub? Dövlət müstəqilliyinə necə son qoyulub? Cümhuriyyət dövrü tariximizdən nələri öyrənməli və hansı ibrət dərsləri almalıyıq?*

azərbaycanlılarla yanaşı zülm çəkən yüzlərlə ərəb, fars, əfqan və başqa xalqların nümayəndələri Azərbayca­nın vətəndaşı olmaqdan ötrü İr­kutskdakı konsulluğa müraciət etmişdilər.

— *ƏSƏRLƏRİ*

Cümhuriyyət tarixinin öyrənilməsi bəzi ibrət dərslərini almağa imkan verir. Bundan ötrü ilk növbədə hə­min dövrdə buraxılan səhvləri bil­mək və onlardan müvafiq nəticələr çıxarmaq gərəkdir. Dövlətin yaradıl­masını liberal dəyərlərlə elan etmək olar, amma daxili və xarici təzyiqlə­rin daim olduğu və olaçağı bir şərait­də liberalizmlə qorumaq mümkün deyildir. Bunun üçün çoxlu amilin məcmusu tələb olunur. Əgər Azər­baycanda parlament deyil, prezident respublikası və möhkəm əl olsaydı, bəlkə də müstəqilliyin ömürü uzun ola bilərdi. Xalq öz dövlətinin müha­fizəsinə, güclənməsinə və tərəqqisi­nə çalışmalıdır. Xalq öz milli dövlə­tinə qorunmalıdır. Onun maraqlarını hər şeydən uca tutmalıdır. Hakimiyyət qanunları arasında sıx birlik ol­malıdır.

Cümhuriyyətin siqütundan sonra siyasi və dövlət xadimlərinin bir qis­mi xarici ölkələrə mühacirət etmə­yə məcbur oldu. Bir qismi isə ermə­ni və bolşevik terrorunun qurbanı ol­du. 20-30-cu illərdə milli düşüncəli ziyalılar repressiya edildilər. Amma sovet repressiya aparatı istiqlal fikri­ni məhv edə bilmədi. 70-80-ci illər­də ziyalılar Heydər Əliyevin qayğısı ilə əhatə olundular. Müstəqil dövlət üçün lazım olan təməllər məhz bu illərdə düşünlülmüş şəkildə hazırlan­dı. Nəhayət, milli bayrağımız ilk dəfə olaraq rəsmi şəkildə Naxçıvan­da qaldırıldı. Naxçıvan müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin onurğa sütunu oldu. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycanın dövlət müstə­qilliyi bərpa edildi. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi oldu.

1998-ci ildə ümummilli lider, Prezident Heydər Əliyevin imzaladı­ğı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti­nin 80 illiyinin qeyd edilməsi bərədə səərəncamından sonra bu sahədə xey­li işlər görüldü. Cümhuriyyət dövrü tarixinin sistemli araşdırılmasına baş­lanılması məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Parlament iclaslarını stenoqramları nəşr edildi. Kitab və monoqrafiyalar çapdan çıxdı.

Bu gün ölkəmizdə milli tariximizə, mədəniyyətimizə xüsusi qayğı gös­tərilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sə­rəncamı ilə ölkəmizdə paytaxtında cümhuriyyət xadimlərimizin şəfəfi­nə abidə ucaldılıb. Onların xatirəsi əbədiləşdirilmiş, adlarına küç